

Osmanlı'da Bedestenler

Dr. Nazım İNTEPE

Bir devleti canlı organizmaya benzetirsek, o devletin hayatta kalması için, solunum sisteminden, boşaltım ve dolaşım sistemine kadar çok sayıda fonksiyonun birlikte icra edilmesi gerekir. Bu açıdan baktığımızda, Osmanlı Devleti sadece dinî hayat askerlik ve eğitim ile değil, köklü ticarî gelenek ve müesseseleriyle de öne çıkmıştır. Altı yüz yıllık Osmanlı tarihinde, devleti idare edenlerin sadece kışla, kale, medrese ve camiler inşa ettirmediğini, ticarî hayatı geliştirmek ve yönlendirmek için şuurlu bir şekilde kervansaraylar, hanlar, bedesten ve çarşılar da inşa ettirdiklerini görüyoruz. Geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı'da ticarî malların toplandığı, değerlerinin tespit edildiği ticaret merkezi ve borsa olarak bedesten ve han modelleri ortaya çıkmıştır. Bu modeller kuruluş döneminde, önce Bursa ve Edirne'ye; sonra geliştirilerek İstanbul ve bütün ülke geneline yayılmıştır. Bedesten; "çarşı, borsa, ticaret merkezi" mânâlarına gelmektedir. Arapça ve Farsçada kullanılan "bezzasistan, bezistan" (bez kumaş alınıp satılan yer) kelimesinden gelmektedir. Bedestene kale içi mânâsına gelen "kayseriyye" de denmiştir. Bedesten şehirler arası ve milletler arası ticaretin yapıldığı yerdir ve her zaman, şehirlerin ticaret merkezi hükmünde olmuştur. Bu yönleriyle de bedestenler, şehrin en önemli yapıları arasında yer alır.

14. yüzyılda dünya ticareti, Portekiz, Ceneviz ve Venediklilerin elindeydi. Deniz yoluyla, gemilerle taşınan değerli ticarî mallar, liman şehirlerinde toplanırdı. Bu yüzden ticaret, gemilerde ve limanlarda yapılıyordu. Osmanlı, ticaretin canlı olmasının bir devleti yaşatabileceği veya ticaretin olmamasının bir devleti çökertebileceğini çok iyi bildiğinden, tarihî ipek yolunu yaşatarak, dünya ticaretinin tekrar karadan yapılmasını sağlamış; bu vesileyle ticaret yolları

üzerine kervansaraylar ve hanlar; şehirlere ise bedestenler kurmuştur. Osmanlı, geniş bir coğrafyada tek bir devletin hükümrânlığının, tüccarlara sağlayacağı güvenlik ve kolaylığı da çok iyi değerlendirerek, dünya ticaretini 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar elinde tutmuştur.

Bedestenler, şekil ve fonksiyonları bakımından kervansaray ve hanlardan farklıdır. Hanlar 13. ve 15. yüzyıllar arasında, hem ticaret, hem de seyahat süresince yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmıştır. Bu dönemde hanlara da "bedesten" denmiştir. Ancak olgunlaşma dönemi olan 15. ve 16. yüzyıl ve sonrasında, bütün büyük şehirlerde bedesten sadece borsa ve ticaret merkezi olarak, hanlar da mola yeri olarak kullanılmıştır.

Bedesten ve mimarî

Bedesten, Osmanlı'nın kuruluş ve gelişmesiyle ortaya çıkmış bir ticarî yapıdır. Bedesten mimarîsi, eski Anadolu ve Bizans medeniyetlerinde görülmediği gibi, Anadolu'nun güneydoğusunda bulunan "kayseriyye" denilen üstü açık çarşı şekline de benzemez. Osmanlı-Türk şehirciliğinin özelliklerinden biri, yeni kurulan şehirlere dinî ve ticarî merkezlerin, yani ulu cami veya selâtin cami ve bedesten gibi büyük yapıların kendi üslûplarında inşa edilmesidir. Bu yapılar, şehrin merkezi olurlar ve şehrin Osmanlı'ya ait olduğunu sembolize ederlerdi.

Osmanlı'da bedesten; tipik olarak kare veya dikdörtgen şeklinde, kurşun kaplı kubbeleri olan, en kullanışlı şekilde bölümlere ayrılmış, kalın taş duvarlı bir yapıdır. Şehrin merkezinde bir kale gibi yükselir, kuleleriyle şehre tepeden bakar, uzaktan hemen tanınır. Genellikle bir veya iki, bazen de dört ayrı kapısı vardır. Bu kapılar çarşıdan şehre ana cadde şeklinde devam eder. Bedestenin içi, taş duvarlarla her birinin tepesinde bir kubbe bulunan kare biçiminde 4 ila 20 arasında değişen bölümlere ayrılmıştır. Işık, bedesten duvarlarının tepe bölümünde yer alan minik pencerelerden girer. Dışarıda ise bedestenin duvarlarına dayalı dükkânlar vardır. İşyerleri bedestenden çıkan caddelerin iki yanına dizilmiştir. Bu kompleks çevresinde de kare veya dikdörtgen şeklinde ilâve dükkânlar bulunurdu.

Bütün bedesten ve hanların girişleri, çoğu kez abidevî şekilde yüksek, görkemli taş işleme-süsleme sanatıdır. Kapıları demirden veya abanoz ağacından olup, mutlaka demir veya ahşap süslemelidir. Çok iyi korunmuş olan mağazalarda, dükkânlar ile depolama tesisi bulunur. Yağmur ve kardan korunmak için kurşun kaplı kubbelerle süslü olarak inşa edilen bedesten, Osmanlı mimarî tarihinde çok özel bir yer tutar; bilhassa, taştan yapılmış olmasıyla sağlamlık, güvenilirlik ve devamlılık gibi mesajlar verir.

Hanlarda ana kapıdan girince, üst katlara çıkmak için sağlı sollu 20-30 basamaklı merdivenler vardır. Hanların üst katlarının önleri revak, arkaları mağazadır, ön revakların üstü kubbe, mağazaların üstü tonozdur. Her mağaza bir odalı, yalnız köşe mağazalar 2-3 odalıdır. Alt kısımlardaki mağazalar da, aynı şekilde önleri revak olarak yapılanmıştır. Mağazaların altında mahzenler vardır. Bu mahzenlerde dövme demir sandıklarda çok kıymetli meta'lar saklanırdı. **E**

vliya Çelebi

, hanların yanında veya hanlarla bağlantılı "develik" veya "ahırlar"dan bahseder ki, bunlar kervanların taşıyıcıları olan hayvanların kaldığı yerlerdir. Bursa Koza Han'daki "İç Koza Han" denilen yapı tipik bir develik veya ahırdır. Üst katları depo veya insanların konakladığı yer olarak kullanılmıştır. Üst katlardaki odalarda ocaklıklar bulunur. Kubbelerin yanından bacalar çıkar. Avluların ortasında da çoğu kez bir şadırvan ve üst tarafta mescit bulunur.

Alfabetik sıraya göre, Amasya (1483), Ankara (1471), Bayburt, Beyşehir, Bergama, Ereğli (Konya), Erzurum, Filibe (Plovdiv- Bulgaristan), Gelibolu (1454), Isparta (1562), İştıp (Yugoslavya), Kahramanmaraş, Kastamonu (1474), Konya (1539), Lefkoşa, Manisa, Mardin (1480), Merzifon, Makedonya, Saraybosna (1551), Selanik (1481 -1512), Serez (1419), Sofya (1481-1512), Şam (1752), Şumnu (Kolarovgrad-Bulgaristan), Tekirdağ (1500), Tire (1480), Tokat, Trabzon (1516), Urfa (1568), Üsküp (1418), Vezirköprü (1670), Yanbolu (1492-Bulgaristan), Yenişehir (Larissa-Yunanistan 1510) ve Zile (1494) bedestenleri zamanımıza kadar ayakta kalmayı başarmışlardır.

Ayrıca günümüzde en çok bilinen ve hâlen kullanılmakta olan bedestenler, İstanbul Kapalıçarşı'daki Bedesten-i Şâhâne (Fatih Sultan Mehmet) ile Yeni Bedesten, Galata Bedesteni, Bursa'da Kapalıçarşı'nın merkezi konumundaki Yıldırım Beyazıt Bedesteni'dir (1398). Bursa'da Emir Han, Koza Han, Fidan Hanı gibi sekiz han daha Kapalıçarşı'yla bağlantılıdır. Edirne'deki Çelebi Mehmet Bedesteni'nin (1418) Edirne Kapalıçarşısı'nı oluşturması gibi, Kayseri'deki bedesten de (1497) Kayseri Kapalıçarşısı'nın merkezi ve parçasıdır. Saraybosna'daki "Bursa Bedesteni" de kendi çarşısının bir parçasıdır.

Bedestenlerin çalışma prensipleri

Osmanlı'da bedesten -günümüzde ticaret merkezleri ve borsaların, ayrıca sanayi bölgeleri ve kooperatiflerin kanunlarla teşkil edilmesi gibi- ancak padişah fermanı veya vezir hükmüyle kurulabiliyordu. Bir beldede bedesten kurulmasıyla, orası kale içi güvenliğiyle ticaret yapmak isteyen bilhassa zengin tüccarları çekecek bir ticaret merkezi durumuna gelmekteydi. **Halil İnalçık** :

"Kural olarak bedestenli şehir, uluslar arası bir ticaret merkezidir." tespitinde bulunmaktadır. Nitekim Osmanlı'nın bedestenli şehirleri, yüzyıllar boyu Hindistan, İran ve Avrupa'dan gelen binlerce tüccarın tanışma, konaklama ve alışveriş yaptığı yerler olmuştur. İstanbul Bedesteni ve onu çevreleyen çarşı da, Fatih Sultan Mehmet'in fermanıyla, fethin hemen akabinde, Anadolu-Rumeli ticaret yolu üzerinde bulunan şehir için emniyetli ve büyük hacimli bir ticarî aktivitenin sağlanması gâyesiyle kurulmuştur.

Bedesten ve hanların kira gelirleri, küçük nispette yaptırının şahsî kazancına ilâve edilse de,

daha ziyade cami, medrese ve imarethanelerin hayır işleri için kullanılırdı. Edirne'de **Çelebi Mehmet**'in

1418'de yaptırdığı bedesten, Eski Cami'ye; Fatih Sultan Mehmet'in kurdurduğu bedesten ve kapalıçarşı, camiye çevirdiği Ayasofya'ya; II. Beyazıt'ın Bursa'da yaptırdığı Koza Han ve Pirinç Han ise İstanbul'daki bazı cami ve imaretlere gelir getirmek gâyesiyle vakfedilmişti.

Osmanlılar, ticarî hayatı diğer alanlardan bağımsız düşünmemiştir. Bu dengenin sağlanmasında Medine döneminden başlayarak, çeşitli asırlarda ve çeşitli İslâm coğrafyalarında uygulanan tecrübe ve birikimlerden faydalanılmıştır.

Osmanlı'da tüccarlar, gezgin (seffar) veya yerleşik olarak iki grup idi. Bedestenler yerleşik tüccarların işyerlerinin bulunduğu yerlerdi. Ayrıca buralar malların fiyatlarının ayarlandığı borsa, hatta vergilerinin alındığı vergi dairesi görevi de görürdü. Fiyat belirleyen, vergileri tahsil eden resmî görevliler burada bulunurlardı. Böylece malların değerlerinin kontrol dışı artmasına, yani karaborsaya izin verilmezdi.

Bedestenler, çarşı veya kapalıçarşıların çekirdeğini oluştururdu. Bu çarşılar, bugünkü hipermarket veya plazalar gibi, hemen her malın bulunabileceği alışveriş merkezleri olma fonksiyonu görüyordu. Bazı bedestenler, belli-başlı ticarî kolların, yani kuyumcuların, ipekçilerin, halıcılarının, kumaşçıların, baharatçıların, aktarların ve kitapçıların merkeziydi. Çevrelerinde ise, hem günlük ihtiyaçların görüldüğü meyve, sebze, tahıl, un, tuz gibi gıda maddelerinin, hem odun-kömür gibi yakacak maddelerinin ticareti yapılıyordu. Diğer yandan hammadde ihtiyacının karşılandığı tabakhaneler, boyahaneler, yağhanelerin yanısıra aşçılık, terzilik, çömlekçilik, iğnecilik ve yemcilik gibi çeşitli yan iş kolları da ortaya çıkıyordu.

Bu çarşılar, insanların ayrıca diğer ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri şadırvan, mescit, kıraathane, çayhane, berber, han ve hamam gibi yerleri de bünyelerinde bulundururlardı.

Esnaflı bir aile gibi olan bedestenlerin, kendi aralarında kuralları çok iyi belirlenmiş ve yerleşmiş olan "Ahilik ve Lonca" sistemi gibi teşkilâtları vardı. Çıraklık, kalfalık ve ustalık eğitiminden geçmeyen esnaflar bu teşkilâta alınmazlardı. Gençler bire-bir usta-çırak münasebeti içinde şekillenen bir ticarî eğitimin yanı sıra, iyi komşu, iyi insan olmak için de ciddi bir ahlâkî eğitim alarak yetiştirilirdi. Meslekî eğitimde çırak, kalfa ve ustaların terfileri törenlerle olurdu. Bu şekilde bedesten mensupları kendi kadrolarını yetiştirir ve korurlardı.

Bedestenlerin önde gelen dört fonksiyonu vardı:

- 1- Malların fiyatlarının belirlendiği yer olması (Borsa);
- 2- Vergilendirilmenin yapılması ve verginin tahsil edilmesi (Vergi Dairesi);
- 3- Kamuya ve özel şahıslara ait değerli malların, bilhassa kumaşların, altın-elmas gibi mücevherlerin ve kıymetli vesikaların devlet teminatı altında, emniyet içinde depolanması ve satışa sunulması;
- 4- Yerleşik tâcirlerin ticarî faaliyetlerini yürüttüğü ve sınır ötesi ticaret için kervanların hazırlandığı yer olması.

Bedestende özel bir emniyet bölüğü ve bir de emanetçi bulunurdu. Kayıp mallar emanetçide belli bir müddet saklanır, arayan olmadığı takdirde Beytül-mal'e aktarılırdı. Emanet sınıfındaki mallardan biri de yetim malıdır (yetimlerin mal üzerinde tasarrufta bulunabileceği rüşd çağına kadar bekletilen şahsî mal varlıkları). Kısacası, bedesten pek çok bakımdan günümüz ticaret borsalarının (pamuk, üzüm gibi) fonksiyonunu yerine getirmekteydi.

Bedesten bazı yerlerde, kıymetli kumaş ticaretiyle iştil eden tüccarların karargâhıydı. Bedesten tâcirlerinin elinde, imtiyazlarını teminat altına alan bir sultan fermanı, bir de kadı hükmü bulunmaktaydı. Sürekli vergi veren ve kayıt altında ticarî faaliyette bulunan tâcirler için, bedesten dışında yapılan kaçak ve kayıt dışı ticaret, haksız rekabet demektir. Meselâ 1609 yılında bedestende ticareti yapılan bazı malların (ıtriyat, güzel koku) Galata'da attarlarda (parfümeri) satıldığını haber alan bedesten tâcirleri, hemen sultana şikâyetle bulunmuşlardı. Kayıtlı ekonominin unsurlarından olan bezzazların hâkimiyeti ise, 16. yüzyıl ortalarına kadar sürmüş, o tarihte devlet, aksine ferman çıkmadıkça, bedesten dışında da bez (kumaş) satışı yapılabileceğine karar vermiştir.

Osmanlı ticaret hayatında önemli bir yeri olan bedestenleri, günümüz ticaret merkezleriyle mukayeseli bir analize tâbi tutmak, sadece tarihî inceleme açısından değil, ticarî ve sosyal hayat açısından da faydalı olacaktır. Bir yandan, ticarî faaliyetlerin kayıt altına alınması ve sürekli kontrole tâbi tutulması, kuralların belli olması ve prensiplerin hakkaniyet esası üzerine oturması gibi hususlardan, diğer yandan da kişinin ehil hâle gelmeden belli meslekleri icra etme izni alamaması gibi düstûrlardan alınacak dersler olacaktır.

Kaynaklar

- İnalçık Halil, "Bedesten İktisat ve İş Dünyası", 1993/No: 13.
- İnalçık Halil, Bursa "Encyclo pedia of İslam.", 1971.
- Faroghi F, "Osmanlı'da Kentler ve Kentliler", 1993.
- Ekrem Hakkı Ayverdi, "Osmanlı Mimarisi", 1976.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt III, sy. 383.
- İslâm Ansiklopedisi.

<http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/osmanlida-bedestenler.html>